

Ideologi, holocaust og udryddelseskrig

Danskere i Waffen SS og den nazistiske påvirkning

Peter Scharff Smith

Fortid og Nutid oktober 1999, s. 198-219

Spørgsmålet om nazismens indflydelse på menneskelig handling er stadig et centralt tema i historieforskningen om Det tredje Rige. I artiklen tages dette emne op med fokus på den danske indsats i den udryddelseskrig den tyske krigsmaskine førte på Østfronten. 6.000 danskere deltog i denne kamp som soldater i Waffen SS. Hvorledes forholdt de sig til nazismen og deres krigstjeneste? Det påvises, at ideologien spillede en central rolle for danskernes selvforståelse og for deres reaktioner på kontakten med udryddelseskrigen. Indledningsvis vil elementer af tidligere forskning blive kommenteret, hvorefter centrale temaer af de danske Waffen SS-frivilliges historie opridses. Dernæst behandles sociologen Zygmunt Baumans holocaust-tese, hvilket fører til en analyse af elementet *afstand* mellem gerningsmand og offer, og endelig fokuseres på nazismen som motiverende faktor for de danske frivillige. Afslutningsvis berøres forskellige alternativer forklaringsmodeller.

Peter Scharff Smith, f. 1971, kandidat i historie og socialvidenskab fra Roskilde Universitetscenter. Har i samarbejde med Claus Bundgård Christensen og Niels Bo Poulsen skrevet både bøger og artikler om Danmark under besættelsen. Bl.a. *Under hagekors og Dannebrog – danskere i Waffen SS 1940-45*, der udkom i efteråret 1998. Peter Scharff Smith har 1998-99 været arkivarvikar på Rigsarkivets Publikumsafdeling. Fra 1. maj i år er han ph.d.-stipendiat på Institut for Historie, Københavns Universitet med projektet: »Opdragelse og forbedring – fængselsvæsenet 1840-1910«.

Da 2. Verdenskrig sluttede i maj 1945, måtte verden berede sig på et chok af uanede dimensioner. I takt med befrielsen af koncentrationslejrene blev nationalsocialismens gruppevækkende konsekvenser udstillet i verdenspressen. Muselmændene, massegravene og gaskamrene overgik selv de værste forestillinger om forbrydelser og brutal krigsførelse. De færreste havde troet at holocaust var menneskeligt muligt, og den dag i dag er det en vanskelig erkendelse. Netop derfor har det været en af forskningens vigtigste opgaver, at forklare baggrunden for denne masseudryddelse. En central opgave har været at kortlægge sammenhængen mellem nazisme og individ. At spørge:

Var borgerne i Det tredje Rige nazister? Identificerede flertallet sig med nazismens mål og midler, og havde Hitlers regime en bred ideologisk opbakning, eller levede de fleste i ignorance og måske frygt for det stærkt autoritære system?

Ikke overraskende har forskerne haft svært ved at nå en konsensus i denne teoretisk og empirisk omfangsrige problemstilling. I det følgende skal vi bevæge os fra et yderpunkt til et andet: Sociologen Zygmunt Bauman fokuserer på strukturerne i det moderne samfund og deres sammenhæng med holocaust, mens historikeren Daniel Goldhagen beskriver opståelsen af en særlig antisemitisme, der var rettet

direkte mod udryddelse af jøderne. Forklaringsmodellerne vil blive belyst af ny dansk forskning omhandlende individer, der havde deres hverdag indenfor rammerne af Det tredje Rige, nemlig de danske østfrontsfrivillige der tjente i Waffen SS i perioden 1940-45.¹ Mere end 12.000 danskere meldte sig til tysk krigstjeneste, halvdelen kom af sted og gjorde deres indsats på den hårdeste front af dem alle – Østfronten. Her og under uddannelsen blev de danske frivillige udsat for en intensiv ideologisk påvirkning. De skulle gøres til politiske soldater – forkæmpere for den nazistiske idé og verdensorden.

Under tjenesten og i særdeleshed ved fronten, blev de danske SS-mænd nødt til at forholde sig både fysisk og åndeligt til den ideologiske side af krigen. Via breve og dagbøger kan man nærme sig soldaternes selvforståelse, og finde ud af hvordan de havde det med deres soldatergerning. Hvorfor kæmpede de? Hvori bestod deres daglige motivering? Hvordan forholdt de sig til deres tjeneste? Var de nazister? Ved at berøre disse spørgsmål med udgangspunkt i ny viden om de danske østfrontsfrivillige er målet med denne artikel at kunne bidrage til den fortsatte debat om nazisme, individ og holocaust.

Den tidlige forskning i 2. Verdenskrigs historie var præget af forsøg på at dæmonisere den nazistiske ledelse i al almindelighed og SS-organisationen i særdeleshed. Der var særligt i 1940'erne og 50'erne en naturlig trang til at finde syndebugke og placere ansvar for derved at frikende det store flertal. Set i bakspejlet drejede det sig i realiteten om at redde den vestlige civilisations idégrundlag. Ved at identificere og afgrænse en forbryderisk kerne af onde nazister som ophavsmænd til de gruopvækkende gerninger, var det lettere for den moderne verden at vende tilbage til dagligdagen. På den led

undgik man at »almindelige mennesker« fik andel i forbrydelserne.² Fra allieret side fik denne tendens først og fremmest et fordømmende udtryk, der rettede sig mod de tyske tabere. I den kulørte presse var enhver betydende tysk figur, en »*varm tilhænger af torturkamre og henrettelsespeletoner*«,³ men også indenfor intellektuelle kredse mærkedes en emotionel fordømmende tendens. Krigskorrespondenten William Shirers storværk *The Rise and Fall of the Third Reich* (dansk titel: *Det Tredje Rigets storhed og fald*) er et illustrativt eksempel. Denne på mange måder imponerende gennemgang af hele epoken, er rig på tillægsord, der i tidens ånd er møntet på skurkene. Alfred Rosenberg er »*dum*«, Hitler en »*tidligere Wienervagabond*« osv. Shirer beskriver kernen af nazister omkring Hitler som en gruppe mennesker, der i et normalt samfund »*uden tvivl ville have stået udenfor som et grotesk udvalg af utilpassede individer*«. ⁴

De tyske forskere latterliggjorde ikke »deres egne« på samme måde som de angelsaksiske skribenter, men et apologetisk orienteret forsøg på at frikende den almindelige tyske borger var – ikke overraskende – udtalt. I de første år betød det i både Øst- og Vesttyskland en berøringsangst med holocaust og spørgsmålet om antisemitismens udbredelse. Et tema mange foretrak, var derimod den sporadiske modstand, der havde været mod regimet. Et vigtigt holdepunkt, man kunne klynge sig til i forsøget på at tackle nationens nazistiske fortid.⁵

Specielt fra og med 1960'erne kan man konstatere en gradvis nuancering i den historiske behandling af krigen og nazismen, idet en ny generation af historikere bidrog med talrige dybdybende studier. Alligevel kan man tale om at forskningen har taget en ny drejning indenfor de sidste 10-15 år, bl.a. med et forstærket fokus på den

tyske krigsførelse på Østfronten. Det er med al ønskelig tydelighed blevet illustreret, hvordan der var vilje og handlinger bag de mange ideologiske slagord. Krigen på Østfronten blev således både planlagt og udført som en regulær udryddelseskrig. Men samtidig har forskningen bevæget sig langt væk fra den oprindelige dæmonisering af »Hitler og hans bødler«, hen imod en konstatering af, at gerningsmændene var »normale mennesker«. »Mændene i de sorte jakker var, når alt kom til alt, mennesker«, skriver Robert L. Koehl i indledningen til sin bog om SS-organisationen. *Ordinary men* hedder Christopher Brownings værk fra 1992 om en tysk politibataljon, og sådan kan man fortsætte.⁶ Støttet af åbningen af de russiske arkiver er det bl.a. blevet påvist, hvordan almindelige værne-magtsenheder ofte var dybt involveret i forbrydelser mod civilbefolkningen.⁷ Disse undersøgelser har vist det formålsløse i at bortforklare folkemord og holocaust ved at isolere ondskaben og ansvaret hos en lille kerne af nazister. »Almindelige mennesker« og deres vilje til på alle niveauer at indgå i Det tredje Riges planer er et faktum, den fortsatte forskning må have som udgangspunkt.⁸

Danskerne på Østfronten

Studiet af de dansk østfrontsfrivillige eksemplificerer en række karaktertræk, som den nyere forskning i Østfrontskrigen har sat fokus på. F.eks. den nære kontakt, frontsoldaterne havde med flere af udryddelseskrigens facetter. De danske frivillige så ved flere lejligheder, hvordan behandlingen af »slaver og jøder« kunne foregå. Nogle oplevede koncentrationslejre, hen ved 100 danskere kom til at gøre tjeneste sådanne steder, andre var vidne til eller deltog måske i nedskydning af fanger, afbrænding af landsbyer eller

blev f.eks. indkaldt til aktionen mod de danske jøder i oktober 1943. Det var efter al sandsynlighed et fåtal af de danske frivillige, der personligt medvirkede ved så brutale overgreb som f.eks. henrettelser af civile, men de fleste stiftede bekendtskab med udryddelseskrigens metoder. En dansk frivillig kunne under retssagen mod ham efter krigen eksempelvis berette, at han nær en kaserne havde set »to massegrave fyldt af afklædte myrdede jøder fra en jødisk koncentrationslejr«.⁹ I brevene hjem fra fronten var det p.g.a. censuren farligt at tage bladet fra munden og berette om den slags ting, men kendte man en, der skulle på orlov, kunne vedkommende fungere som brevbud – uden om SS-feltpostensuren. En dansk Waffen SS-officer fik fra Polen i 1942 sendt et brev hjem til sine forældre via en kammerat, og berettede følgende om sine arbejdsgivere: »Jeg hørte forresten en fornøjelig historie for nylig, der er typisk for SS' arbejdsmetoder. Broen over floden Warthe lige nord for klosteret her, blev under det polske felttog sprængt i luften af polske *civilister*. En SS-kommando samlede i hast de nærmest boende 300 polakker sammen og forhørte, om nogen kendte gerningsmanden eller nogen der kunde hjælpe til opklaring. Ingen svarede, hvorpå hver 5 polak blev skudt. Da heller ingen derpå svarede blev hver 3. af resten skudt, hvorefter endelig en af de øvrige bekvemmede sig til at svare. Derefter blev resten af de 300 skudt«.¹⁰ Alt i alt er eksemplerne mange på, hvorledes de danske soldater kendte til den særlige krig, der blev ført på Østfronten.

Andre tilbagevendende temaer i de danske SS-frivilliges historie er de meget barske levevilkår, de blev udsat for under deres indsats, samt den ekstreme disciplin de blev underlagt. Førstnævnte forhold medførte sygdom under fronttjeneste og kunne give varige mén eller i værste fald føre til dø-

Figur 1. Det var bl.a. plakater som denne, der skulle lokke unge danskere til krigen på Østfronten. Ikke overraskende var det hverken soldaternes ofte ubehagelige levevilkår eller brutaliteten ved fronten, man ønskede at formidle. Som det var typisk i megen dansk nazistisk propaganda søgte man at skabe en historisk anknytning, her til tidligere danske erobringer mod øst – dengang Dannebrog faldt fra himlen (Rigsarkivet).

Figur 2. De danske frivillige nåede vidt omkring i løbet af krigen. Danskerne befandt sig hovedsageligt i tre enheder – Frikorps Danmark, Division Nordland og Division Wiking – og blev indsat adskillige steder på Østfronten. På billedet ses en kampvognsbesætning fra Division Wiking, der gør holdt i nærheden af byen Maikop i det sydøstlige Rusland nær Kaukasus. I baggrunden vælder røg mod himlen fra brændende oliekluder. Området var rigt på olieforekomster og særligt af den grund et attraktivt mål. I efteråret 1942 gik den tyske offensiv i stå i det bjergrige Kaukasus – det længste Det tredje Rige og danske frivillige nåede ind på sovjetisk territorium (Foto: J. Petersen, Privatsamling).

den. Alt, lige fra kulde og fugt til malaria og sult, kunne give fatale problemer. Under Frikorps Danmarks første indsats i den såkaldte Demjansk-kedel, var det særligt fugt og en malaria-lignende sygdom kaldet sumpfeber, der udgjorde de alvorlige fjender. De danske frivillige boede i jordbunkers, der var gravet ned i terrænet for at give beskyttelse mod det sovjetiske artilleri. En frivillig husker sit hjem fra tiden i Demjansk: »Vi lå tre mand sammen i en bunker, der ikke var så høj, at vi kunne ligge på siden og sove. Det var en såkaldt kampstand, hvis eneste åbning vendte ud mod Ivan [øgenavn for de sovjetiske soldater]. Vi kunne ikke grave os ned i jorden, thi den var så

fugtig, når vi stod og talte sammen et kort stykke tid på samme sted, sank vi (...) I den tid jeg lå i den stilling, var jeg aldrig tør over hele kroppen på en gang«.

Myg og lus var andre plager, der bidrog til en elendig hygiejne. En tidligere dansk frontsøster fortalte, hvordan de på lazarettet fik de sårede SS-soldater »frisk ind med lus. De hang på dem i tykke kager, altså alle steder, hvor der var hår, over det hele«.¹¹ I den skyttegravslignende krig, de danske frivillige hurtigt kom til at deltage i, var granatchok endvidere en udbredt lidelse.

Men syntes man ikke om forholdene, så kunne man desværre ikke bare

smække med døren og gå. De fleste danskere havde meldt sig for krigstid og var bundet af deres kontrakter. Flere forsøgte at desertere – sandsynligvis mere end 100 – og et ukendt antal måtte bøde med livet for deres faneflugt. Henrettelse blev den almindelige straf i den sammenhæng. Disciplinen i Waffen SS var streng og udviklede sig i hele den tyske krigsmaskine til det ekstreme på Østfronten. Under 1. Verdenskrig henrettede den tyske hær 48 af sine egne soldater, under 2. Verdenskrig mindst 20.000.¹²

De danske frivillige udgjorde ved hvervetidspunktet på mange måder et bredt udsnit af den danske befolkning. På et punkt var de dog anderledes. Flertallet var nazister. Omkring halvdelen af de danske Waffen SS-frivillige var medlemmer af det danske nazistparti DNSAP, mens det anslås, at hen ved yderligere 25% havde en klar nazistisk overbevisning.¹³ De fleste var allerede nazistisk orienterede på hvervetidspunktet, men de kom til at opleve ideologien på en anderledes kontant måde efter tjenestens begyndelse.

Et centralt element i de danske frivilliges historie, er netop den ideologiske skoling, de blev udsat for, og de ideologiske rammer de tjente indenfor. Nazismen var allestedsnærværende og satte sit præg på alt fra træning, henover indsats til fritid. Danske Waffen SS'ere fik ideologiske forelæsnings, læste propaganda, sang nazistiske sange osv. Militære ordrer var ofte ideologisk begrundede, man lærte at fjenden bestod af »undermennesker« og nazismen udgjorde altid en gyldig legitimering, der kunne flettes ind i alverdens sammenhænge – som f.eks. i bajonettræningen, der ifølge en dansker i Division Wiking kunne foregå på papskiver, der forestillede jøder.

Men tænkte og handlede alle ideologisk i det øjeblik de blev konfronteret med dagligdagen som Waffen SS-sol-

dat på Østfronten? Hvordan forholdt de frivillige sig til de rammer, den politiske skoling, de barske levevilkår og den ekstreme disciplin tilsammen skabte?

Der er flere teorier, der søger at forklare sammenhængen mellem udryddelseskrig, individ og samfund, og deres betoning af netop ideologien som betydende faktor, er meget forskellig. Vi tager i det følgende udgangspunkt i en tese, hvor nazismen tildeles ringe indflydelse. Zygmunt Baumans holocaust-teori sætter det moderne samfunds karakter og egenskaber i fokus og nedvurderer derved ideologiens indvirken på individets handlinger.

Holocaust – et barn af moderniteten?

Sociologen Zygmunt Bauman hører ikke til de forskere, der søger at bortforklare holocaust som en *freak incident* – et uheldigt fejltrin, vi nu heldigvis har lagt bag os. Tværtimod bærer vores moderne bureaukratiske samfundsstruktur hovedansvaret for, at et industrialiseret folkemord som holocaust kunne finde sted.¹⁴ Bauman opstiller en strukturalistisk forklaringsmodel, ifølge hvilken holocaust blev muliggjort af »civilisationen«, det vestlige samfund, vi ellers først og fremmest forbinder med velfærd og opretholdelse af menneskerettigheder. Verdenshistoriens måske mest uhyggelige hændelse bliver derved et produkt af vores egen vesteuropæiske retsstat. Ifølge Bauman er holocaust kendetegnet ved at bestå af normale delelementer. At etablere kz-lejre, at konstruere gaskamre, at dirigere jødetransporter ad europæiske jernbaner, var processer af en karakter, der passede til det bureaukratiserede samfunds struktur. Holocaust var ikke ude af takt med det moderne samfunds rationalitet. Hele processen hen imod udryddelsen var

Figur 3. Adolf Eichmann (1906-1962) fotograféret i Jerusalem juni 1961, under retssagen imod ham. Under krigen spillede Eichmann en central rolle i administrationen af »Endløsning« og var fra og med 1941 ansvarlig for organiseringen af de massetransporter, der bragte jøder til udryddelseslejrene. Efter krigen flygtede han fra en amerikansk fangelejr til Argentina, hvor han i 1960 blev pågrebet af israelske hemmelige agenter. Han blev dømt til døden i 1961 og henrettet året efter. Eichmann er blevet beskrevet som en mønsterbureaukrat, der angiveligt »personligt ikke havde noget imod jøder«, men blot loyalt udførte rigets politik. Bauman kunne næppe have valgt et bedre billede til illustration af sin tese om bureaukrati og afstand. Eichmann ses refererende til en grafisk illustration af kommandostrukturen i Det tredje Rige – det uoverskuelige bureaukrati, hvori han ifølge sit eget forsvar blot var en forvalter, der rettede sig efter autoriteterne og udførte sit job (Nordfoto).

angiveligt så rationaliseret – så normaliseret – at selv ofrene samarbejdede.¹⁵

Bauman beskriver bureaukratiet som en afgørende faktor i det moderne samfund. For Bauman var grundstammen i Det tredje Rige et bureaukrati, der i sidste instans var ansvarligt for, at udryddelsen kunne gennemføres. Holocaust var med Baumans ord et produkt af bureaukratiske rutineprocedurer.¹⁶

Set i relation til debatten om nazisme og individ, er det særligt interessant ved Baumans indfaldsvinkel, at

den i vid udstrækning »frikender« individet. Det er samfundets struktur, der spiller den afgørende rolle. Bureaukratiet og den afstand, det skaber mellem forvalterne og de berørte – i dette tilfælde ofrene – er en af hovedårsagerne. Hverken embedsmændene eller for den sags skyld flertallet af de tyske borgere, fik blod på hænderne. At jøderne skulle udryddes var for de fleste en uvirkelig abstraktion og bl.a. derfor begreb de aldrig realiteterne: Hvad nazismen og Det tredje Rige førte med sig i praksis. Manglende kon-

takt til ofrene og mordene var afgørende og en gennemført nazificering, en generel antisemitisk holdning hos det tyske folk, var dermed ikke nødvendig. Særligt to elementer i den bureaukratiske administration bidrager til skabelsen af både fysisk og åndelig afstand. For det første hjælper det, hvis volden er beordret af en autoritet – bureaukratiet fungerer hierarkisk, og en forvalter behøver kun at føle ansvar for sit eget lille område. For det andet vil tiltagene til vold blive rutinearbejde – bureaukratiet oparbejder traditioner og rutineprocedurer, hvorved konsekvenser fremstår mere abstrakte og mindre nærværende. Resultatet bliver at målet for statens handlinger dehumaniseres inden for det bureaukratiske system.¹⁷

På den led bliver bureaukratiet den ideelle struktur, hvis man søger at overvinde, hvad filosofen Hannah Arendt kalder »den dyriske medfølelse« der opstår i kontakten mellem mennesker. Inden for den bureaukratiske kontekst kan forvalteren lettere holde sig upåvirket af eventuelle ubehagelige resultater af sit arbejde. Det helt afgørende er afstanden til klienterne og i denne sammenhæng afstanden til ofrene. Bureaukraten bliver ikke personligt konfronteret med frugten af sit arbejde. Bauman formulerer det således, at forvalteren skal mediere (formidle) handling. Han/hun befinder sig mellem en højere autoritet, og den, der udfører det egentlige arbejde – afstanden opretholdes.¹⁸ Dette forhold er givet af det hierarkiske system i bureaukratiet. En embedsmand kan ikke overtage en lavere stående embedsmands funktioner.¹⁹

Baumans teori i praksis – bureaukrater og danske SS-mænd

Bauman beskriver på fascinerende vis en række relationer mellem holocaust og det moderne samfund og illustrerer,

hvordan beslutningsprocesser kunne foregå i Det tredje Rige. Alligevel er det svært umiddelbart at benytte Baumans teori på de danske østfrontfrivillige pga. hans fokus på bureaukratiet og den deraf følgende afstand.²⁰ Problemet er det allerede omtalte forhold, at østfrontssoldaterne ofte netop *ikke* kunne opretholde afstand til udryddelseskrigen. De danske frivillige befandt sig måske nok indenfor et hierarkisk system, men der var i deres soldatergerning ikke tale om at mediere handling, de skulle derimod selv udføre de egentlige opgaver. På visse grupper af forvaltere har Baumans analyser en klar relevans. Et illustrativt eksempel er den daværende chef for de tyske rigsbaners 33. kontor, der optræder i Claude Lanzmanns dokumentarfilm *Shoah*. Denne chef havde ansvaret for alle de særtog til koncentrationslejrene, der skulle passes ind i de overbebyrdede køreplaner. Han forlod angiveligt aldrig sit kontor og så aldrig selv de tog, hvis køretider han var ansvarlig for. Hvorledes særtogene adskilte sig fra de ordinære tog, forklarede han således: »Alle og enhver kunne rejse med de ordinære tog, man skulle bare løse billet. Et specialtog [særtog] kræver særlig bestilling – det afgår kun efter bestilling – og i så tilfælde betaler folk efter gruppentarif.«²¹

Et typisk eksempel på hvorledes et uhyggeligt hverv, kan gøres til en rent teknisk opgave.²² At koordinere arbejdet kunne uden tvivl være vanskeligt – tognettet var givetvis ofte overbebyrdet – men det var rutinearbejde, der foregik fra en kontorstol. Afstanden til ofrene var stor.

En kontroversiel beslutning taget i efteråret 1941 af danske politikere i den hjemlige samarbejdsregering kan ses i samme lys. Man valgte således at forære Frikorps Danmark 190 opklodsede danske militærkøretøjer – lastbiler, personbiler og motorcykler.²³ Motivet skal naturligvis søges i en hjemlig

samarbejdspolitisk kontekst, men uagtet dette, var der tale om meget kontant støtte til den tyske udryddelseskrig på Østfronten. At sidde i sikker afstand fra slagmarkerne i øst, har givetvis lettet en gennemførelse af et sådant forehavende.

Skal man finde lignende illustrationer af Baumans tese blandt de danske SS-soldater, bliver det blandt det fåtal, der havnede i kontorfunktioner, som f.eks. dem der skulle censurere feltpost. Noget tilsvarende kan man måske også tale om under den tidlige uddannelse, hvor alt endnu var teori. Meget af den ideologiske påvirkning, som de frivillige mærkede, havde naturligvis en anderledes abstrakt karakter i klasselokalet end ved fronten. På den baggrund kan man antage, at det var lettere at overbevise eleverne på kasernen, mens de såkaldte mindreværdige racer og metoderne, man tog i brug overfor dem, stadig var på behørig afstand. En dansk SS-aspirant der var under uddannelse på en SS-forskole i Sennheim, er måske et eksempel på dette. Af hans foredragsnoter og dagbogsoptegnelser fremgår det tydeligt, hvordan han lod sig overbevise af den intensive ideologiske skoling.²⁴ Han noterer hvordan raceforurening var skyld i Frankrigs fald, samt hvorledes et stigende antal jøder i Danmark forårsagede nationens tilbagegang til småstatsstatus. Forevisningen af den nazistiske film *Jüd Süss*, gik heller ikke tabt på den danske elev. Denne film fra 1940 omhandlede en jødisk finansrådgiver og skatteopkræver ved et fyrstehof i 1700-tallets Tyskland. Personificeret i Hr. Süss portrætteredes den jødiske race som uærlig og pengegrisk, mens den frastødende Süss endvidere gjorde seksuelle tilnærmelser til ariske kvinder. Den danske Sennheimkursist skrev: »En gribende film, som gik ud på, hvordan jøden mishandler dem som er imod, både åndelig og kultu-

relt. Men vi så også, hvordan folkene gjorde det af med ham til sidst ved at hænge ham«.

Som det senere vil blive vist, var det dog ofte allerede under træningsophold at de frivillige blev konfronteret med behandlingen af »undermenne-skene« i Det tredje Rige. F.eks. oplevede de brugen af slavearbejdere. Alligevel blev afstanden til »ofrene« under alle omstændigheder mindre, når de frivillige forlod kasernen. Selvom de danske Waffen SS-soldaters opgaver normalt ikke var rettet direkte mod jøder og civile, så var realiteterne på Østfronten en noget anden end på det 33. tyske jernbanekontor. Den egentlige kontakt med krigen var her anderledes anmassende og nærværende. At flere millioner tyskere gjorde tjeneste på Østfronten er da også et problem i forhold til Baumans teori, ikke mindst fordi tusinder af disse soldater, ofte fra almindelige værnemagtsenheder, deltog i massakrer, plyndringer og gengældelsesaktioner.²⁵

Det bliver ikke bedre af, at man kan stille spørgsmålstegn ved hele Baumans teoretiske grundlag: At Det tredje Rige byggede på et veludviklet bureaukrati. Som illustreret af megen forskning virker det på mange måder mere reelt at beskrive strukturen i Hitlers Tyskland som polykratisk. Et utal af institutioner blev etableret, uden en klar defineret ressortområder. Resultatet blev et virvar af interne magtkampe, hvor institutioner og forvaltere selv blev *policy makers*, der i adfærd ligger endog meget langt fra de tilsvarende i den Weberske bureaukratimodel, hvor arbejds- og ansvarsdelingen er gennemført til det sidste. Der findes mange eksempler på den opportunistiske og kreative forvaltertype der søgte at udnytte de polykratiske strukturer til egen fordel. Frans Rademacher, der arbejdede i Berlin i Udenrigsministeriets *Abteilung Deutschland* med ansvar for jø-

disk politik, er et illustrativt eksempel. Rademacher var i høj grad med til at skabe sine arbejdsopgaver selv og udarbejdede på eget initiativ den berøgtede Madagaskarplan, der bestod i et gigantisk deportationsprojekt, hvor alle Europas jøder skulle flyttes til Madagaskar. En plan der var forelagt Hitler og længe opretholdt sin aktualitet. Rademacher søgte selv at udvide sin indflydelse og viste stort initiativ samt betydelig kreativitet i sin arbejdsproces.²⁶

I det følgende er det dog først og fremmest et andet aspekt af Baumans analyse, som skal problematiseres. Hans udlægning af *afstand* som en nødvendighed for, at man kunne umenneskeliggøre ofrene i tilstrækkelig grad til at gennemføre holocaust. Centralt i denne sammenhæng står Baumans benyttelse af Stanley Milgrams berømte forsøg om adlydelsen af autoriteter, hvor en række tilfældige personer blev sat til at uddele op til dødelige elektrisk stød til andre angivelige forsøgspersoner.²⁷ Her skal forsøget, sammen med eksempler omhandlede danske frivillige, benyttes til at vise hvorledes afstand *ikke* er nødvendig for at umenneskeliggøre mennesker. Derefter vil vejen være banet for at se nærmere på andre faktorer, der kan fremme umenneskeliggørelse og være nyttige værktøjer i gennemførelsen af folkemord. Først og fremmest den ideologiske overbevisning.

Afstand og folkemord

Milgrams forsøg

De fleste kender sikkert Stanley Milgrams forsøgspstilling fra en række skræmmende filmede sekvenser, hvor man ser forsøgspersoner give stød til angivelige sagesløse, hver gang de sva-

rer forkert på forskellige spørgsmål. I sin grundlæggende form deltog en lærer, en elev samt en forsøgsleder i Milgrams forsøg. Eleven skulle besvare en række simple spørgsmål og læreren skulle give stød, af stigende strømstyrke, hver gang eleven svarede forkert. Forsøgslederen – autoriteten – opfordrede læreren til at fortsætte, selv når eleven begyndte at skrigte voldsomt af smerte. I virkeligheden blev der aldrig uddelt egentlige stød – det var læreren, der var forsøgspersonen, mens elev og forsøgsleder var skuespillere.

I mere end 30 forsøg med varierende opstillinger viser Milgram bl.a., hvorledes det bliver nemmere at udføre voldshandlinger jo længere offeret fjernes fra beslutningstageren. Det er netop denne pointe Bauman hæfter sig ved – men måske er det ikke den primære lære vi kan drage af Milgrams forsøg? Bauman citerer Milgram for, at kun 30% fuldførte i den forsøgspstilling, hvor der er kropskontakt mellem læreren, der aktiverede de elektriske stød og eleven, der modtog dem. Kun 30%? Det virker mere oplagt at konstatere at *hele* 30% fuldførte forsøget, mens yderligere 27,5% i øvrigt fortsatte med at give eleven stød mellem 2 og 12 gange *efter* at denne tydeligt havde nægtet at deltage yderligere. På den led viser Milgrams forsøg vel først og fremmest, hvordan individer er villige til at påføre andre skade, trods netop nærheden. I standardudgaven af forsøget er eleven placeret i rummet ved siden af forsøgspersonen og skrigene høres tydeligt. En situation, man på ingen måde kan sammenligne med den »fjerne« forvalters. Den tidligere omtalte rigsbaneembedsmand så ikke engang de tog han administrerede. I Milgrams forsøg, hvor eleven kan høres, vælger 62,5% at fuldføre – dvs. de fortsatte med at give stød, endog efter at der pludseligt indtræder stilhed fra rummet ved siden af, hvilket resultere-

Figur 4. En hængt partisan er her fotograferet i det sydlige Rusland af en dansk officer fra Division Wiking. De danske frivillige fik ved Østfronten ved flere lejligheder udryddelseskrigens realiteter ind på livet. Måske oplevede man henrettelser, måske så man en jødetransport, en koncentrationslejr eller en massegrav og måske deltog man selv i overgreb. Mulighederne var mangfoldige (Foto: Rigsarkivet).

rer i, at flere tror, at eleven har mistet livet. Sagt med andre ord – Milgrams forsøg illustrerer, at afstand ikke er nødvendig for at gøre almindelige mennesker til bødler.

Dette faktum bakkes op af andre undersøgelser, bl.a. af de såkaldte einsatzgrupper, der fulgte i hælene på frontsoldaterne under angrebet på Sovjetunionen. Disse 4 enheder, der bestod af omkring 3.000 mand hver, nåede med hjælp fra diverse andre mindre frontenheder at dræbe mindst 900.000 mænd, kvinder og børn.²⁸ Det foregik i reglen ved henrettelser med gevær, maskinpistol eller revolver. Ganske rigtigt skabte disse metoder psyki-

ske problemer for mandskabet og for lederne, der i kortere eller længere perioder måtte trækkes bort fra tjenesten for at rekreere. Tilsyneladende var den manglende afstand et problem – der dog ikke var stort nok til at stoppe drabene! Med udryddelseslejrenes opkomst blev drabsmetoderne effektiviseret. Observationer fra koncentrationslejrene illustrerer dog det samme – hvorledes den manglende afstand til ofrene kunne være et problem, der trods alt ikke var uovervindeligt. Kommandanten for lejren i Auschwitz, Rudolf Höss, beskriver i sine memoirer flere gange, hvordan han kunne blive grebet af »dyrisk medfølelse« i forhold til lejrens indsatte. Det samme gjaldt hans folk. Flere ubehagelige situationer opstod, ikke mindst ved togramperne, hvor jøderne skulle opdeles i arbejdsdygtige, og dem der afgik direkte til gasning. Også ved selve gaskammerne opstod der af og til problemer: »Jeg kan også huske, en kvinde der prøvede at kaste sine børn ud af gaskammeret, præcis som døren lukkede. Grædende råbte hun 'lad i det mindste mine dyrebare børn leve'. Der var mange sådanne rystende scener, der berørte alle, der oplevede dem«.²⁹ Höss fortæller videre, hvorledes han mistede glæden ved sit arbejde, da gasningerne for alvor gik i gang. Alligevel ændrede det aldrig praksis, arbejdet blev udført.

Danskerne og mødet med krigen

De samme mekanismer ser man træde i kraft hos de danske frivillige. Ingen tvivl om at den egentlige kontakt med fjenden kunne aktivere en »dyrisk medfølelse«. Dette kunne resultere i en form for venskab med de lokale, og måske skabe problemer i forhold til den enkelte soldats krigsindsats og selvforståelse som SS-mand.

Det skete f.eks. ved flere lejligheder, at danske frivillige blev indkvarteret hos civile, og her kom de tæt ind på li-

vet af lokalbefolkningen. En soldat fra Frikorps Danmark fortæller i sin dagbog, hvordan dette kunne påvirke. I vinteren 1942-43 boede han hos en familie nær Velikie Luki i Rusland, og under et luftangreb mistede konen i huset nogle nære familiemedlemmer. Hun blev »fuldstændig fra den«, og den danske frikorpssoldat måtte forsøge at trøste hende.³⁰ Juleaften spiste denne soldat og et par kammerater endog julemiddag med familien; det var danskerne, der gav. Da de kort efter forlod byen, tog de afsked med indbyggerne, hvoraf flere græd. »De var glade for os danske«, noterer denne frivillige, der afgjort følte en hvis sympati for disse mennesker.³¹ Denne tendens til medfølelse og forståelse stemte på ingen måde overens med den nazistiske propaganda, og korresponderede ikke med den uddannelse, de frivillige havde modtaget. Dette kunne give anledning til problemer, som når den netop citerede soldat lod sig forarge over nedskydningen af en russisk krigsfange. Årsagen var, at en af hans kollegaer i frikorpset på egen hånd havde henrettet en fange, der havde stjålet cigaretter. En handling der ellers ikke burde ophidse en ægte nazist. Den skuffede dansker konstaterer indlevende i sin dagbog: »Hvis jeg havde været krigsfange, havde jeg vel også stjålet cigaretter, hvis lejligheden tilbød sig«. ³² Forståelsen for udryddelsesekrigen træder således i baggrunden, og menneskelige sympatier tager over.

Der behøvede ikke engang at opstå venskaber eller gode relationer, for at kontakt med de angivelige »slaver og undermennesker« kunne være problematisk for de danske soldater. Således var der flere, der havde det svært ved at blive konfronteret med den nazistiske antisemitisme i praksis. Vel og mærke selvom de måske var medlem af DNSAP. Selv sporadisk kontakt med fange- og koncentrationslejre kunne betyde ubehag. En dansk menig

der var tilknyttet en sanitetsafdeling i Polen, var stationeret nær en koncentrationslejr. I et brev til sin kone skriver han om sin første nat på vagt: »Det kunne have været en dejlig nat, men stemningen holdtes borte af uhyggen omkring fangelejren«. En anden frivillig lå ved Oranienburg og glædede sig over, at han ikke gjorde tjeneste i den nærliggende koncentrationslejr: »den har vi heldigvis ikke noget at gøre med«, skrev han hjem.³³ Situationer som disse kunne give anledning til dilemmaer, eksemplificeret ved en anden danskers møde med, hvad han beskrev som »en filial af tyskerne senere så berygtede jødelejr, forresten den eneste jeg i mit liv har set af den art, og jeg kan ikke nægte at det gjorde mig ondt for disse mennesker, personlig er jeg imod jøder, da de efter min mening er en slags snyltere på de nationer der huser dem; men jeg er absolut imod den behandling, som tyskerne gav dem, man kan nu ikke først afkræfte et menneske ved sult og bagefter slå dem halvt eller helt fordærvet, fordi de ikke kan arbejde, det ville efter mit skøn være mere humant om tyskerne straks havde skudt dem. Den måde disse mennesker blev mishandlet på, kan ikke tilgives dem der gjorde det«. ³⁴ Der er tale om en erindring, men også samtidige kilder beretter samme historie. Den tidligere nævnte dagbogsskriver oplever, hvordan nogle jødiske arbejdere ved de frivilliges kaserne i Treskau i Polen, får tæsk af en tysk soldat, og noterer at selvom han ikke kan lide jøder, så syntes han »ikke, at de skal udsettes for mishandling af en skide Sturmman«. ³⁵

Manglende afstand til ofrene kunne altså udgøre et problem, præcis som Bauman anfører det. Hvorledes dette ikke behøvede at være tilfældet, finder man dog også talrige eksempler på i de danske frivilliges handlinger og tanker. En dansk kompagnichef drog således en anden lære af, hvad han oplevede

ved kasernen i Treskau. I et brev fra Polen skrev han: »Jeg har jo set mange ting og kan jeg ikke andet, så kan jeg dog holde et mægtigt foredrag om, hvordan at jøderne skal behandles«. ³⁶

En menig i Division Wiking skrev i efteråret 1942 hjem og havde tilsyneladende gjort lignende erfaringer: »Du kan slet ikke tænke dig, hvor det er rart at se en jøde arbejde, altså ikke med pengesedler, derimod med hakke og skovl, jeg skal dog indrømme, at det koster os stort besvær at få dem det lært, men lært får de det, og det er det vigtigste, og de danske jøder vil også lære det, det garanterer jeg for (...) når vi engang vender hjem, er vi så dygtige læremestre, at selv den mest dumme og mest dovne jøde af os kan lære at blive en helt flink arbejder, de kan endog drive det så vidt, at de selv kan fremstille de stjerner de skal have på«. ³⁷

De ovenfor anførte eksempler antyder samlet, at der findes en sammenhæng mellem de danske frivilliges ideologiske refleksioner og deres kontakt med Det tredje Riges fjender. Nogle følte ubehag ved oplevelsen af overgreb, ofte selvom de stod ved deres nazistiske overbevisning, mens andre fast forankret i nazismen glædede sig over behandlingen af »jøder og slaver«. Begge parter forholdt sig tilsyneladende til det ideologiske aspekt af det, de oplevede. I forhold til faktoren *afstand* bliver analysen af Milgrams forsøg bekræftet. Manglende afstand kunne udgøre et problem, der dog på ingen måde var uoverkommeligt. En vigtig observation er det, at ideologisk overbevisning tilsyneladende kunne eliminere »den dyriske medfølelse« hos nogle frivillige.

Det er netop her, at historikeren Daniel Goldhagen tager sit udgangspunkt; ved ideologi som afgørende for umenneskeliggørelse. En forklaringsmodel hvor antisemitisme, fremfor afstand og bureaukrati, spiller hovedrollen.

Ideologiske reaktioner?

En særlig antisemitisme

I 1996 udkom Daniel J. Goldhagens bog *Hitlers willing executioners – ordinary Germans and the Holocaust*. Værket skabte en del debat, først og fremmest på grund af Goldhagens hovedtese, der anfører, hvorledes der hos den gennemsnitlige tysker havde udviklet sig en særlig form for antisemitisme, der betød at han/hun rent faktisk mente, at jøderne skulle udryddes. Med baggrund i et allerede særligt veludviklet tysk jødehad, nåede man ifølge Goldhagen en form for konsensus, der betød, at almindelige tyskere i 1939 var klar til at igangsætte en udryddelse. ³⁸ I sin analyse af en tysk politibataljons opførsel, af forholdene i arbejdslejre for jøder, samt af de såkaldte dødsmarscher, ³⁹ mener Goldhagen at finde bevis for, hvorledes denne antisemitisme fungerede i praksis. Tyskerne var villige bøddler: »Tyskland var under den nazistiske periode beboet af mennesker animeret af forestillinger om jøder, der gjorde dem til villige samtykkende bøddler«. ⁴⁰ Denne holdning opstod ifølge Goldhagen på baggrund af en bevidsthedsmæssig revolution, der vendte processer som havde formet Europa gennem århundreder.

Mange mener, at Goldhagen har været for ambitiøs i sine konklusioner, og i 1996 blev han udsat for et veritabelt (tysk) akademisk modangreb. Hans monokausale model blev voldsomt kritiseret for at være deterministisk, og Goldhagen beskyldtes for arrogance og manglende videnskabelighed. ⁴¹ En styrke ved hans indfaldsvinkel er dog forklaringspotentiallet i forhold til de almindelige menneskers nærkontakt med og deltagelse i udryddelserne. Strukturalister har haft svært ved at indfange dette forhold. I sin kritik kunne den tyske historiker Hans Mommsen f.eks. ikke »formulere

Der er intet smukkere end at se en Moder med et Barn paa Armen, og intet ærværdigere end en Moder blandt mange Børn.

J. W. v. Goethe

Figur 5. Den nazistiske »racelære« som den bl.a. blev formidlet til de danske frivillige. Forbilledet var det såkaldte ariske menneske, der i propagandaen ofte blev fremstillet som bonde med en særlig åndelig tilknytning til jorden. Illustrationen stammer fra »SS hæftet« (december 1944), en publikation der blev uddelt til de danske frivillige. En norsk Waffen SS-officersaspirant var blandt dem, der direkte oplevede betydningen af illustrationens skriftlige formaning, da han af sin overordnede blev beordret til at afbryde sin forlovelse med en kvinde i Norge, da denne var af same-slægt.

et svar på den udfordring Goldhagen præsenterede, angående gerningsmændenes motiver«. ⁴² Problemet er at analysere af strukturer i sig selv ikke afslører, hvad individer tænker og hvad Goldhagen søger er netop gerningsmændenes mentalitet.

Politiske soldater

Undersøgelsen af de danske Waffen SS-frivillige afslører det formålstjenlige i at fokusere på de involveredes tanker og selvopfattelse. Nazismen spillede en så central rolle i de frivilliges tilværelse, at alle tilsyneladende måtte forholde sig til det ideologiske element – det fremgår af deres breve og dagbøger. Nazismen fungerede som motivering og legitimering for mange.

En særligt ubehagelig dagbogsoptegnelse af en dansk SS-soldat kan ses som et direkte eksempel på den kobling mellem udryddelse og antisemitisme, som Goldhagen beskriver. Den pågældende dansker er på vej ind i Demjansk-kedlen og beretter om et møde et sted på ruten: »En jøde i en fedtet kaftan kommer for at tigge brød, et par kammerater får fat i ham og trækker ham om bag ved bygningen, og et øjeblik efter er hans liv ophørt. Jøder er der ikke plads til i det nye Europa, dertil har de bragt for megen nød og elendighed over det europæiske folk«. ⁴³

Goldhagen selv fremhæver godt nok danskerne som et ikke-antisemitisk folk, der behandlede deres jøder ordentligt. Med en enkelt henvisning til redningsaktionerne i oktober 1943, mener han derved at have styrket sin tese om den særlige tyske opførsel. ⁴⁴

Der er dog rigeligt med eksempler på antisemitiske tilkendegivelser blandt de danske frivillige. Få har dog et så rendyrket jødisk fokus, som det er tilfældet i C.F. von Schalburgs breve. Hos denne, den anden chef for Frikorps Danmark, smeltede »idé og sværd« sammen, som det formuleredes

i en SS-pjeceartikel om »Den politiske soldat«. Særligt antisemitismen var central for von Schalburg. I november 1941 skriver han hjem fra Østfronten, få måneder inde i felttoget mod Sovjetunionen: »Vi kæmper i dag mod jøderne, som tog husene og kirkerne og brodet fra russerne og vilde gøre det samme i Danmark og Tyskland og Finland. De vilde rive vort Dannebrog itu og slå kongen ihjel. De danske, der ikke er bange, kæmper her og er lige så tapre som tyskerne, der er vore venner, og hvis store fører Adolf Hitler har reddet os alle for de røde jøders myrderi«. ⁴⁵ von Schalburg var fanatisk nazist, og at dømme efter hans breve var hans kampvilje især båret oppe af et utroligt had til jøder. Blandt danske nazister og østfrontsfrivillige var han samtidig den mest ansete og hædrede frontkæmper ikke mindst efter hans død, hvor der nærmest udviklede sig en dødekult omkring hans person.

Men også hos mange andre danske SS-frivillige finder man udtalte nazistiske, ofte antisemitiske, tilbøjeligheder. En dansker, der gjorde tjeneste i en SS-sanitetsafdeling, giver i et brev et særligt følelsesladet eksempel på dette. Han er i juni 1943 på vej gennem Polen i et tog, der pludseligt standes og gennemgås af toldere: »De frasorterer, en jøde sandsynligvis. Han har trods forbud og forskellig kontrol fået købt en masse rare ting, som kan sælges med astronomisk fortjeneste. Hans betænkelighed er vakt nu han står for lovens vogters strenge ansigt. Jeg tror han vil sælge billigt lige nu. Han har nu sin søndag besat og af mit ganske hjerte ønsker jeg, han får efter fortjeneste«. ⁴⁶

Det lader til at særligt Waffen SS-officererne tog nazismen til sig, hvilket bl.a. må tilskrives den intensive ideologiske skoling, de blev udsat for på SS-junkerskolen i Bad Tölz. De fleste af de danskere, der blev officerer i SS, gik på denne skole, og flere af de danske junkere klarede sig tilsyneladende

godt, f.eks. i faget Verdensanskuelse, der var et af de vigtigste for at bestå eksamen. Den intellektuelle indfaldsvinkel, der var i officersuddannelsen, afspejler sig i de danske officerers lyst til at *skrive* om ideologien. Hos en række menige brevskrivere består det nazistiske af og til »blot« i slagord som »Dansk front« eller »Død over jøderne«, mens de højtuddannede kastede sig ud i længere udredninger. Budskabet var dog det samme (og havde ikke nødvendigvis et akademisk præg). En dansk SS-junker skriver i efteråret 1943 hjem og glæder sig over tiltagene mod de danske jøder: »Forresten glæder det mig, at man nu endelig er ved at tage sig af jøderne derhjemme, det er også på tide, at disse skadedyr bliver krævet til regnskab, ja de får det ikke morsomt, når germanerne engang kommer hjem for 'bestandigt', så tror jeg 'stuen' bliver fejlet grundigt ud, og det siger ikke så lidt!«. ⁴⁷

Tilkendegivelser som ovenstående står på ingen måde alene. Med henved 1.500 feltpostbreve, en række dagbøger og interviews som grundlag, kan det dog ikke godtgøres, at de frivillige havde et rent antisemitisk fokus. Det var nazismen i sin helhed, der inspirerede. Dette afsløres ved at analysere individets motiver, som Goldhagen gør det. Men hans tese problematiseres på flere måder i mødet med de danske frivillige. Den ideologiske ovebevisning hos mange danske SS-mænd antyder, at (strukturer som) SS og Østfronten havde en betydning for deres adfærd. Selv om flertallet var nazister, da de gik ind i Waffen SS, havde de ikke en tysk kulturarv med sig – alligevel blev flere politiske, og dermed antisemitiske, soldater. Man behøvede således ikke at være tysker for at fungere i udryddelseskrigen på Østfronten.

Endvidere passer en entydig motivanalyse, som Goldhagens, ikke på den østfrontssituation, som historien om danskerne i Waffen SS afslører. Fordi

såvel som det kan konstateres, at alle måtte forholde sig til nazismen, så er det tydeligt, at ikke alle blev de politiske soldater, som man ønskede det i SS. Nogle fandt ikke, hvad de søgte eller havde håbet på i soldatertjenesten, og flere af disse kunne være skeptisk indstillet i ideologisk henseende.

SS-skeptikere

En gruppe blandt de danske SS-frivillige fandt sig aldrig rigtigt til rette i Waffen SS. Måske kunne man ikke tilpasse sig de autoritære rammer, måske chokeredes man over de forhold, man mødte ved fronten. Nogle havde svært ved at klare strabadserne, andre reagerede på krigens karakter og brutalitet, f.eks. behandlingen af civilbefolkning og jøder. Eksempler på sidstnævnte er allerede fremført. Hvordan det kunne udarte sig, ser man hos nogle frivillige; de blev ikke styrket i deres nazistiske tro i SS, måske endog tvært om. Her illustreret ved en dansk nazist, der var træt af problemerne i Waffen SS. Skepsis og afstandtagen er et løbende kendetegn i hans skrivelser, og i 1943 noterer han i sin dagbog: »der er nok ikke megen nationalsocialisme tilbage hos os, når vi engang kommer hjem«. ⁴⁸

En gruppe danske frivillige fik en svær tid i Waffen SS, både i åndelig og fysisk henseende. Det er nok tvivlsomt, at mange skulle have draget samme håndfaste konklusion, som den ovenfor citerede soldat, men det er tydeligt, at ikke alle var drevet af en konsekvent nazistisk indstilling. Meget tyder på at ideologien kunne være en redningsplanke for mange, forstået således at i pressede situationer, hvor tvivlen pludseligt meldte sig, kunne man finde mening via nazismen. En dansk frivillig mistede sin bror, hvem han tjente sammen med i Waffen SS og legitimerede hans død retrospektivt i et brev til moderen: » X døde som en

Figur 6. Illustrationen viser en forside fra det danske nazistiske tidsskrift »Jul i Norden« (1944). Billedet eksemplificerer det ofte benyttede forsøg på at drage paralleller mellem den nazistiske kamp og nordisk mytologi. Tidsskriftet indeholdt meget stof om krigen på Østfronten, og der blev skrevet og digtet om de danske frivillige i nationalsocialistiske vendinger.

helt og SS soldat, SA-mand for det storgermanske rige i kamp mod bolschevismen«. ⁴⁹ I det barske øjeblik søger den frivillige tilflugt i nazismen. Alligevel har vi snarere at gøre med en forvirret og sørgmodig frontkæmper end en overbevist politisk soldat.

Autoritet og disciplin

Der er med andre ord også brug for ikke-ideologiske forklaringsmodeller. I det følgende skal der kort peges på to alternative årsager til, at danske frivillige passede deres tjeneste. Den ene er allerede berørt, idet det drejer sig om de autoritære rammer, de frivillige arbejdede indenfor. Den anden er kammeratskabet, det sammenhold, der opstod de frivillige imellem.

Som illustreret ved Stanley Milgrams forsøg er det muligt, at få mennesker til at parere ordre når blot en autoritet udsteder dem. På samme måde kan det tænkes, at det militære hierarki og den forcerede disciplin i Waffen SS og på Østfronten i sig selv var nok til at motivere de danske soldater. Officererne spillede en central rolle, og via deres autoritet og eventuelle karismatiske egenskaber kunne de holde orden. von Schalburg er et godt eksempel på en sådan officer, men som allerede antydnet var hans lederstil stærkt ideologisk farvet. Nazisme og autoritet hørte hos von Schalburg, som hos så mange andre SS-officerer, sammen. De autoritære rammer i hele Waffen SS var i vid udstrækning nazistisk legitimeret. ⁵⁰

Frygt for repressalier kunne dog ofte udgøre en ikke-ideologisk begrundelse for at fortsætte tjenesten. Dødsstraffen for faneflugt er et eksempel, men andre kendes. En tidligere frivillig husker f.eks., hvordan hans overordnede truede ham med sit håndvåben, fordi han havde nægtet at adlyde en anden officer. En anden dansker kunne fortælle om, hvordan han selv havde truet sine mænd med en maskinpistol, da de skulle ud på en opgave. ⁵¹ På den måde kunne frygt skabt ved autoritære og disciplinære midler, sikre den fortsatte krigsdeltagelse.

Kammeratskab

Et tidligt forsøg på at forklare den tyske hærs udholdenhed under 2. Verdenskrig, resulterede i en teori om de såkaldte primærgruppers funktion og styrke. En primærgruppe er et antal soldater, der er særligt tæt knyttet til hinanden og finder tryghed og motivation i deres indbyrdes sammenhold. I den tyske hær arbejdede man med et specielt reserve- og rekrutteringssystem, der skulle sikre, at enheder blev sammensat af individer fra samme lo-

Figur 7. Danske frivillige var blandt de sidste soldater, der forsvarede Det tredje Rige under gadekampene i Berlin 1945, på et tidspunkt hvor mange tyske værnemagtssoldater valgte at give op. Som det med al tydelig ses illustreret på denne hverveplakat, var det ifølge den tyske propaganda, en russisk invasion man burde frygte og bekæmpe. Plakaten er fra 1945 og den sidste danske af slagsen. Da man fra tysk side i maj 1945 adspurgte Udenrigsministeriet om tilladelse til opsætning, blev denne nægtet med henvisning til den seneste tids politiske udvikling (Rigsarkivet).

kalområde, samt at mandskab efter sygdom, orlov eller lignende altid vendte tilbage til sin oprindelige enhed. Dermed styrkede man angiveligt primærgrupperne, og soldaterne fandt motivation og styrke til at fortsætte kampen.

Det har siden hen været fremført, at den tyske hærs voldsomme tab på Østfronten i kombination med reservesystemets sammenbrud betød, at primærgrupperne ophørte med at eksistere. Denne argumentation er absolut ikke uden baggrund i kilderne, men for netop de danske frivillige gælder det, at reservesystemet fortsatte med at fungere indtil krigens allersidste tid. Endvidere berettiger tabene blandt danskerne til og med 1944 næppe til en generel konstatering af, at primærgrupperne ikke kunne fungere – med danskerne i division Wiking som en mulig undtagelse. Under alle omstændigheder lader det til at kammeratskabet og sammenholdet havde stor betydning for mange danske frivillige. Det ser man bl.a. hos dem, der oplevede at blive skilt fra deres enhed. Sårede og syge, der havnede på lazaret, tænkte ofte først og fremmest på at vende tilbage til fronten. En dansker skriver således til sin kompagnichef fra lazarettet for at bede om hjælp til at »komme ud til kompagniet og kammeraterne«. ⁵²

En tidligere Waffen SS-frivillig forklarede under et interview, uopfordret, netop hvordan en primærgruppe kunne fungere: »Nu er det sådan, under de omstændigheder, at man lærer nogle at kende, som man knytter sig meget til. Sådan en klike på en tre-fire stykker, der knytter sig tæt til hinanden og for hver gang en af dem falder, så kommer der en ny ind og sådan var det altså. Der var nogle man havde sympati for, som man kunne snakke sammen med og kunne stole på«. ⁵³

Danskernes sociale sammenhold blev endvidere styrket af at de udgjor-

de en national minoritet i den tyske krigsmaskine. Forholdet til tyskerne var ikke altid lige godt, og det har været naturligt at samle sig om danskheden og af den årsag føle et særligt sammenhold med sine kammerater.

Det siger sig selv, at det sociale liv i primærgrupperne nemt kan have kredset om et ideologisk indhold. Nazismens tilstedeværelse og et styrket kammeratskab kunne gå hånd i hånd og burde gøre det, dersom SS-officeren havde forstået sin rolle og formåede at præge sine mænd. En sådan ideologisering kan dog ikke tages for givet, og meget tyder på, at kammeratskabet kunne fungere, med eller uden ideologi, som motiverende faktor. Det afgørende var at en gruppe mennesker fandt sympati for hinanden, og følte at de kunne stole på hverandre.

Konklusion

Nyere undersøgelser, Goldhagens heriblandt, illustrerer det formålstjenlige i at fokusere på gerningsmændenes motiver, og netop her er strukturalisterne ofte kommet til kort. Bauman afslører, i lighed med samtidshistoriske analyser af det bureaukratiserede samfund, interessante og problematiske sider af den moderne statsopbygning, men igen går man forgæves efter en forståelse af frontsoldatens, kz-lejrvagtens og einsatzgruppe-mandens handlinger. ⁵⁴

For at søge denne forståelse har det i studiet af de danske frivilliges handlinger og tankeverden været nødvendigt at anlægge et bevidsthedshistorisk perspektiv, og at gå tæt på de enkelte individer. Kvalitative analyser af breve, dagbøger og interviews har været en af nøglerne til at opnå denne nærhed. Af disse fremgår det, at mange identificerede sig med nazismen. Alligevel er det nødvendigt at åbne op for andre årsagssammenhænge – en

holistisk model som Goldhagens fungerer ikke på de danske frivillige. Ikke-ideologiske motiver tegner sig også i analysen af de danske Waffen SS-soldater. Der var mange skæbner på Østfronten, og ikke alle de involverede havde samme reaktionsmønstre. To vigtige faktorer er afslutningsvis berørt. De autoritære/disciplinære rammer, de frivillige tjente indenfor og det kammeratskab, der bandt dem sammen i deres enheder. Disse elementer kunne fungere både ved siden af og sammen med ideologien. Kammeratskab, autoritære rammer, disciplin og ideologi kunne gå hånd i hånd, eller motivere hver for sig.

For de danske frivillige – for deres motivering og selvforståelse som Waffen SS-soldater – havde nazismen dog en særlig betydning. De befandt sig indenfor et nazistisk univers og deltog i en krig, der havde et ideologisk udgangspunkt og rationale. Alle måtte forholde sig til det ideologiske element af tjenesten og mange søgte hjælp og selvforståelse netop i ideologien – den på mange måder mest tilgængelige motiveringsfaktor for de danske frivillige på Østfronten.

Noter:

1. Denne forskning findes samlet i: Claus B. Christensen, Niels Bo Poulsen og Peter Scharff Smith: *Under hagekors og Dannebrog. Danskere i Waffen SS 1940-45*, 1998.
2. Man kan diskutere, hvorvidt nogle søgte at placere ansvaret hos det tyske folk/den tyske nation, frem for blot hos en hård klike af nazister. Det har således været debatteret hvorvidt nazismen kun kunne udvikles i Tyskland pga. denne nations særlige historie og kulturarv. Man har kaldt den tyske løbebane en *sonderweg*. Se bl.a. Ian Kershaw: *The Nazi Dictatorship*, London 1993, s. 18. I dette værk præsenteres hele den teoretiske debat om Det tredje Riges udvikling.
3. Ole Drostrup: *Den hæmmede kriger*, 1997, s. 257. Beskrivelsen stammer fra et amerikansk tidsskrift og er møntet på von Hanne-

- ken, der i en længere periode var den tyske værnemagts øverstbefalende i Danmark.
4. Originaltekst: »surely would have stood out as a grotesque assortment of misfits«, William L. Shirer: *The Rise and Fall of The Third Reich*, New York 1960, s. 149. En lignende stil finder man i Lord Russells bøger om nazismen, se f.eks.: *Hagekorsets svøbe*, 1967.
5. Se Kershaw: *The Nazi* (se note 2), s. 1, 81 og 151.
6. Originaltekst: *The men in the black coats were, after all, men*; Robert L. Koehl: *The Black Corps – The Structure and Power Struggles of the Nazi SS*, London 1983. Endvidere: Christopher Browning: *Ordinary men. Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*, USA 1992.
7. Hannes Heer (red.): *Vernichtungskrieg*, Hamburg 1995; Omer Bartov: *Hitlers Army. Soldiers, Nazis and War in the Third Reich*, USA 1992; Theo J. Schulte: *The German Army and Nazi Policies in Occupied Russia*, Berg Publishers 1989 og Paul Addison og Angus Calder (red.): *Time to Kill – The Soldiers Experience of War in the West 1939-1945*, Pimlico 1997.
8. Den tyske historiker Walter Manoschek beskriver det således: »the Holocaust was not 'sneaked past' the people by Hitler, Himmler, Globocnik, Eichmann, and a few SS rascals«, i: Robert Shandley (red.): *Unwilling Germans? The Goldhagen debate*, Minneapolis 1998.
9. Christensen, Poulsen og Smith: *Under hagekors* (se note 1), s. 265.
10. Sst., s. 258. Officeren er Per Sørensen, den senere regimentschef for Regiment 24. Danmark. Understregningen af ordet civilister tilhører originalen.
11. Begge citater, sst., s. 169.
12. Jürgen Thomas i: Norbert Hasse og Paul Gerhard (red.): *Die anderen Soldaten. Wehrkraftzersetzung, Gehorsamverweigerung und Fahnenflucht im Zweiten Weltkrieg*, Frankfurt 1995, s. 48. Det samlede antal af danske desertører kendes ikke, men i december 1943 havde i alt 88 danske Waffen SS-soldater begået faneflugt, se Christensen, Poulsen og Smith: *Under hagekors* (se note 1), s. 311.
13. Christensen, Poulsen og Smith: *Under hagekors* (se note 1), s. 39.
14. Den følgende gennemgang refererer til Zygmunt Baumanns teser, som de er præsenteret i: *Modernity and the Holocaust*, Cambridge 1993. Se også Claus B. Christensen og Peter S. Smith: *Fordrer bureaukratiet inhumanitet*, RUC 1997.
15. Bauman: *Modernity* (se note 14), s. 23.
16. I sin behandling af bureaukratiet tager Bauman direkte udgangspunkt i Webers defini-

- tioner: Bureaukratiet gennemfører principet om arbejdsdelingen og specialisterne (forvalterne) udfører deres arbejde inden for en strengt hierarkisk struktur. Herved fremmes bl.a. præcision, nøjagtighed, hurtighed, ensartethed og kontinuitet, hvorved forvaltningen kan gennemføres efter strenge regler og uden hensyntagen til menneskelige følelser. Jvf. Max Weber: *Makt og Byråkrati*, Oslo 1997, s. 126 ff. og Bauman: *Modernity* (se note 14), s. 14. Pointen bliver her at bureaukratiet har en umenneskeliggørende/afhumaniserende effekt. Det forlanges af forvalterne i den moderne kultur at de udfører deres job professionelt og sagligt, uden at engagere sig personligt i de sager de arbejder med. Jvf. Weber: *Makt*, s. 128. Bauman trækker i denne forbindelse på bureaukratikritikere som f.eks. Merton, der påpegede hvorledes et bureaukrati kunne fjerne sig fra befolkningen og isolere sig i en menneskefjern administration.
17. Bauman: *Modernity* (se note 14), s. 21. Bauman henviser til Herbert C. Kelman: *Violence without moral restraint*, *Journal of Social Issues*, vol. 29, 1973.
 18. Bauman: *Modernity* (se note 14), s. 24-26. Vedr. »den dyriske medfølelse«, se s. 19-20.
 19. Weber: *Makt* (se note 16), s. 108.
 20. Bauman berører kun kortvarigt den nære kontakt med ofrene, som f.eks. Einsatzgrupperne oplevede. Disse enheders massakrer tolker Bauman som et tidligt stadie i udryddelsespolitikken – et stadie man gik bort fra, idet man forbedrede metoderne og »bureaukratiserede« den endelige løsning ved at skabe gaskamrene – se Bauman: *Modernity* (se note 14), s. 26. At man effektiviserede udryddelserne ved brugen af gaskamre er utvivlsomt, men Bauman overser bl.a. at: 1) Einsatzgrupperne fungerede trods »afstandsproblemet« – omkring 900.000 blev henrettet hovedsageligt med håndvåben. 2) Lignende udryddelser blev udført af mange andre enheder i krigen igennem – nærkontaktskrigsforbrydelser havde et ekstremt omfang på Østfronten. 3) Selv i koncentrationslejrene var nærheden til ofrene meget kontant.
 21. Claude Lanzmann: *Shoah*, 1987, s. 155.
 22. En interessant analytisk indfaldsvinkel til denne tendens finder man i den organisationsteoretiske behandling af de såkaldte *tame problems*, se f.eks. Michael M. Harmon og Richard T. Mayer: *Organization Theory for Public Administration*, Burke 1986, bl.a. s. 9-12.
 23. Christensen, Poulsen og Smith: *Under hagekors* (se note 1), s. 133.
 24. Sst., s. 282 f. Det bør bemærkes at den pågældende elev var dansk nazist og derfor naturligvis fra starten af var positivt indstillet over for undervisningens ideologiske indhold.
 25. Se eksempelvis Heer: *Vernichtungskrieg* (se note 7). Til Baumans forsvar kan det fremføres, at udryddelseskrigens udbredelse først for alvor er blevet afdækket, efter at han formulerede sin tese.
 26. Christopher Browning: *The path to Genocide. Essays on Launching the Final Solution*, Cambridge 1992, s. 127.
 27. Stanley Milgram: *Obedience to Authority. An experimental View*, USA 1974.
 28. Friedemann Bedürftig m.fl. (red.): *Das grosse Lexikon des Zweiten Weltkriegs*, Augsburg 1993. Vedr. denne gennemgang, se: Christensen og Smith: *Fordrer bureaukrati inhumanitet* (se note 14).
 29. »I remember, too, a woman who tried to throw her children out of the gas chamber, just as the door was closing. Weeping she called out, 'At least let my precious children live'. There were many such shattering scenes, wich affected all who witnessed them«, Rudolf Höss i: *KL Auschwitz seen by the SS*, Auschwitz-Birkenau 1994, s. 75.
 30. Christensen, Poulsen og Smith: *Under hagekors* (se note 1), s. 414.
 31. Frihedsmuseets arkiv, nr. 23, dagbog d. 1/1 1943.
 32. Frihedsmuseets arkiv, nr. 23, dagbog d. 26/6 1942.
 33. Begge citater, Christensen, Poulsen og Smith: *Under hagekors* (se note 1), s. 262-263.
 34. Sst., s. 263.
 35. Frihedsmuseets arkiv, nr. 23, dagbog d. 28/11 1941.
 36. Christensen, Poulsen og Smith: *Under hagekors* (se note 1), s. 264. Der findes mange lignende eksempler i breve og dagbøger fra danske frivillige.
 37. Sst, s. 264.
 38. Daniel J. Goldhagen: *Hitler's willing executioners – ordinary Germans and the Holocaust*, New York 1997, s. 128.
 39. Dødsmarscherne var de marscher som kz-fangerne blev kommanderet ud på i takt med Den røde Hærs fremmarsch. Tyskerne evakuerede mange lejre i løbet af 1945, før sovjetiske styrker nåede frem, og søgte derefter at skjule sporene for omverdenen.
 40. »Germany during the Nazi period was inhabited by people animated by beliefs about Jews that made them willing to become consenting mass executioners«, Goldhagen: *Hitler's willing* (se note 38), s. 455.
 41. Se Shandley: *The Goldhagen debate* (se note 8). Goldhagen blev bl.a. beskyldt for at vende tilbage til en firkantet forklaringsmodel, der var på mode i 1950'erne, ifølge hvilken den tyske antisemitisme kunne spores tilbage til

- Luther: Hans-Ulrich Wehler: From Luther to Hitler, i: Shandley: *The Goldhagen debate* (se note 8), s.102. Goldhagens manglende/svage komparative analyser blev kritiseret af Eberhard Jäckel, s. 90 i: Shandley: *The Goldhagen debate* (se note 8). Walter Manoschek anførte, at Goldhagens teori ikke kunne forklare mordene på sigøjnere samt hvorfor ukrainere og andre (østeuropæere) deltog velvilligt i jødeudryddelser, s. 85 i: Shandley: *The Goldhagen debate* (se note 8). For en dansk gennemgang af dele af denne kritik, se Karl-Christian Lammers: Debatten om Goldhagens Holocaust-tolkning. En fagligt vigtig eller fagpolitisk nødvendig diskussion?, *Historisk Tidsskrift* hæfte 1 1997, s. 116-127. Enkelte kom dog også Goldhagen til undsætning, først og fremmest Jürgen Habermas, der særligt hæftede sig ved det nyttige i Goldhagens bog, for den tyske demokratidebat og selvforståelse. Værket blev i øvrigt en bestseller i Tyskland.
42. »provide an answer to the challenge Goldhagen presented regarding the motivations of the perpetrators«, sst., s. 14.
43. Christensen, Poulsen og Smith: *Under hagekors* (se note 1), s. 162.
44. Goldhagen: *Hitler's willing* (se note 38), s. 408.
45. Christensen, Poulsen og Smith: *Under hagekors* (se note 1), s. 424-425.
46. Sst., s. 411.
47. Sst., s. 361.
48. Sst., s. 414.
49. Sst., s. 417.
50. For en moderne teori om samvirkningen mellem de autoritære/disciplinære rammer på Østfronten og den nazistiske ideologi, se Omer Bartov: *Hitlers army. Soldiers, Nazis and War in the Third Reich*, Oxford 1992.
51. Christensen, Poulsen og Smith: *Under hagekors* (se note 1), s. 324 og s. 323.
52. Sst., s. 233.
53. Sst., s. 232.
54. De danske frivillige er hverken tyskere eller bureaukrater, og man kan påstå at de derfor falder udenfor både Goldhagens og Baumans undersøgelsesfelt. Deres status som SS-mænd med dertil hørende skoling kan dog i normativ henseende måske opveje deres danske baggrund. Under alle omstændigheder svarede deres situation på afgørende punkter til flere millioner tyskeres – de var frontsoldater og tjente i Det tredje Rige.